

İNSAN HAKLARI AVRUPA SÖZLEŞMESİ SİSTEMİNDE İHLALLERİN ONARILMASI

Hüdanur AYGUT*

ÖZ

İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ne taraf devletler Sözleşme'deki yükümlülüklerini ihlal ettiğinde, ihlalden önceki durumun koşullarını mümkün olduğunca sağlayarak meydana gelen zararları gidermek ve benzerlerinin tekrarlanmasını engellemek için gerekeni yapmak durumundadır. Bu çalışmada, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi sisteminde kabul edilen ve Sözleşme'nin ihlal edilmesi halinde etkili çözüm yolu sağlamada yüksek öneme sahip olan onarım yöntem ve araçları ele alınmaktadır. Çalışmada, Sözleşme ve Sözleşme'nin uygulanmasını denetleyici organlar tarafından ortaya konulan ve geliştirilen yaklaşımların etkili bir onarım mekanizması kurmada önemli role sahip olduğu savunulmaktadır. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin pilot karar uygulaması ve bu uygulamayla birlikte taraf devletlere sunulan onarım yöntemleri bu bağlamda özel önem arz etmektedir. Çalışmada bu hususlar derinlemesine tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, kararların uygulanması, bireysel önlemler, genel önlemler, pilot karar usulü, onarım.

* Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 4. Sınıf Öğrencisi, E-Mail: hudanuraygut@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9288-4488.
Makalenin Gönderim Tarihi : 30.06.2017.
Makalenin Kabul Tarihi : 08.11.2017.

REPARATION OF THE VIOLATIONS IN THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS SYSTEM

ABSTRACT

The Contracting Parties to the European Convention on Human Rights are bound to restore as far as possible the situation existing before the breach, compensate the damage and take measures to prevent similar violations in the future. This Article examines the means and methods of reparation adopted in the European Convention on Human Rights system, which are of paramount importance in respect of an effective remedy in case of a violation. This Article argues that the approaches suggested and developed by the Convention and the corresponding monitoring bodies can be instrumental in setting up an effective reparation system. The Court's treatment of pilot cases and the following methods of reparation offered to the member states deserve a special focus. This Article discusses the foregoing in depth.

Keywords: European Court of Human Rights, execution of judgments, individual measures, general measures, the pilot judgement procedure, reparation.

I. GİRİŞ

İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin (bundan sonra: "Sözleşme") 1. maddesi, bireylere Sözleşme tarafından tanınmış olan hakların devletlerce güvence ve garanti altına alınması yükümlülüğünden bahsetmektedir. Buna göre Yüksek Sözleşmeciler Tarafı kendi yetki alanları içinde bulunan kişilerin Sözleşme'de açıklanan hak ve özgürlüklerden yararlanmasını sağlar. Devletler, Sözleşme'ye taraf olmakla taahhüt ettikleri bu birincil yükümlülüklerini yerine getirmedikleri takdirde, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin (bundan sonra: "Mahkeme") verdiği kararları uygulama ödevi gündeme gelecektir. Sadece insan haklarını koruma görevini değil, aynı zamanda batı demokrasisini somutlaştırma görevini de üstlenen Sözleşme'nin etkililiğinin sağlanması; bu ödevin yerine getirilmesine bağlıdır.¹ Nitekim Mahkeme; verdiği kararlar aracılığıyla Sözleşme hükümlerinin

¹ Emin Memiş, İnsan Hakları Avrupa Standardı ve İç Hukuk Etkileşim Analizleri, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 17, Yıl 2000, s. 131.

somutlaştırılması ve uluslararası insan hakları normlarının yaşayan, dinamik belgeler olarak karşılık bulmasını sağlama işlevini yerine getirmektedir.²

Sözleşme'nin 46. maddesinin 1. fıkrasına göre, sözleşmeci devletler taraf oldukları davalarda Mahkeme'nin verdiği kesinleşmiş kararlara uymayı taahhüt eder. Bu fıkra göre Mahkeme'nin kararları davalı devleti bağlayacaktır. Bu bağlayıcılığın kaynağı, Sözleşme'nin yalnızca kendi hükümleriyle sınırlı değildir. Sözleşme'nin “antlaşma” (*treaty*) olma niteliği göz önünde bulundurulduğunda, 1969 tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi dolayısıyla bağlayıcılığın ayrıca uluslararası kamusal hukukun bir gereği olduğu görülür.³ Sözleşme'ye taraf devletler, Sözleşme'de yer alan tüm kurallara riayet etmek durumundadır. Sözleşme'de düzenlenen kurallardan birinin ihlal edildiğinin tespit edilmesi halinde; ihlali gerçekleştiren devlet, Mahkeme'nin ihlale ilişkin vereceği kararı icra etmekle yükümlüdür.

Sözleşme'nin ihlal edildiği yönünde Mahkeme'nin verdiği kararın yerine getirilmesi ve ihlalin tamir edilmesi, hem Sözleşme'nin bir gereği hem de uluslararası sorumluluk rejiminin bir parçasıdır. Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun 2001 yılında kabul ettiği Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni uluslararası sorumluluk hukuku konusuna ilişkin bazı temel kuralları ortaya koymaktadır.⁴ Buna göre uluslararası sorumluluğun doğması için devletin uluslararası bir yükümlülüğünün ihlalini teşkil eden ve uluslararası hukuk bakımından o devlete isnat edilebilen bir fiilin varlığı gerekmektedir.⁵ Devletin bu özellikleri taşıyan her türlü fiili uluslararası sorumluluğu gündeme getirir.⁶ Anılan maddeler, sadece devletler arası ilişkilerden kaynaklanan durumları

² Vahit Bıçak, Uluslararası İnsan Hakları Normlarını Yorum Organı Olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Kararlarının Türk Hukukunun Gelişimine Katkısı, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 17, Yıl 2000, s. 88.

³ Rona Aybay, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Konusunda Bazı Genel Gözlemler ve 14. Protokol, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 88, Yıl 2010, s. 239.

⁴ Bkz. International Law Commission Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts.

⁵ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, md. 2.

⁶ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, md. 1.

kapsamamaktadır. Aynı zamanda, insan hakları ihlalleri durumunda devletlerin sorumluluğunu da düzenlemektedir.⁷

Yukarıda belirtilen şekilde sorumluluğu doğmuş bir devlet, hukuka aykırı fiilin sonuçlarını telafi etmekle yükümlüdür.⁸ Uluslararası hukukta “hukuka aykırı fiil” olarak nitelendirilen bir davranışın devlet tarafından sergilenmesinin, o devletin sorumluluğuna yol açacağı hususu uluslararası hukuk teorisinde, yargı kararlarında ve pratikte öteden beri kabul gören en temel prensiplerdendir.⁹ Nitekim Uluslararası Daimi Adalet Divanı’nın 1928 tarihli *Chorzów Fabrikası* kararında da ihlalin onarımı ile uluslararası hukuk arasındaki ilişki “*her yükümlülüğün ihlalinin onarım yükümlülüğü doğuracağı, uluslararası hukukun ilkelerinden biri olduğu kadar genel hukuk anlayışının da bir sonucudur*” şeklinde belirtilmiştir.¹⁰

Görüldüğü gibi, taraf devletlerin Sözleşme’ye aykırı davranışlarının yol açtığı insan hakları ihlallerini onarma yükümlülüğü birçok açıdan göz ardı edilmesi mümkün olmayan bir yükümlülüktür. Bu çalışmada; davalı devletin aleyhine tesis edilen hükmün gereklerini yerine getirerek ihlalleri onarması süreci tartışılacaktır. Sürec; hükmün kesinleşme aşamasıyla başlayacağından, öncelikle ihlal kararlarının kesinleşmesi konusuna değinilecektir. Bunu takiben; kesinleşen kararı icra etmek için somut olayın özelliğine göre davalı devletin alması gereken önlemler, Mahkeme içtihatları ışığında ve uygulamadan örneklerle açıklanacaktır. Son olarak, konumuzla bağlantılı bulunan ve Mahkeme’nin zaman içerisinde geliştirmiş olduğu bir uygulama olan pilot karar usulünün Sözleşme sistemindeki yeri ve amacı ele alınacaktır.

⁷ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni Yorum Notları, md. 28, par. 3.

⁸ Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni, par. 31.

⁹ Roberto Ago, Second report on State responsibility, The Yearbook of the International Law Commission, Cilt 2, Yıl 1970, par. 12.

¹⁰ Çeviren: Ceren Zeynep Pirim, Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Devletlerin Ağırlaştırılmış Sorumluluğu: Kuramsal Bir Değerlendirme, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, Sayı 2, Yıl 32, s. 149.

II. İHLAL KARARLARININ KESİNLEŞMESİ

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin ulusalüstü nitelikte bir yargı mercii olduğu göz önünde bulundurulduğunda, verdiği hükümlerin uygulanabilir özellik taşıması için (her yargı kararı gibi) kesinleşmiş olması gerekmektedir. Sözleşme'nin 44. maddesinde, Mahkeme kararlarının kesinleşebilmesi için temelde birkaç yol öngörülmüştür. Buna göre, Mahkeme bünyesindeki bir dairenin verdiği kararlar:

a) *Taraflar davanın Büyük Daire'ye gönderilmesini istemediklerini beyan ederlerse,*

b) *Karardan itibaren üç ay içinde davanın Büyük Daire'ye gönderilmesi istenmezse,*

c) *Büyük Daire bünyesinde oluşturulan kurul 43. madde çerçevesinde sunulan istemi reddederse*

kesinleşir.

Bunların yanında, bir daire kararının verildiği tarihten itibaren üç ay içinde Büyük Daire'ye başvurulması halinde Büyük Daire'nin söz konusu davaya ilişkin verdiği karar kesindir.¹¹ Kesin kararlar aleyhine başka bir yargı merciiine başvurulması mümkün değildir.¹²

Mahkeme, yargılamanın her aşamasında davanın dostane çözüm yoluyla sonuçlanması için taraflara yardımcı olabilir.¹³ Davalı devletin başvurucuya bir miktar tazminat ödemesi uygulamada sık rastlanılan bir dostane çözüm yoludur ve bu çözüm yolu da devletler açısından bağlayıcıdır.

Sözleşme'nin 46. maddesinin 2. fıkrasına göre: “*Mahkeme'nin kesinleşen kararı, infazını denetleyecek olan Bakanlar Komitesi'ne gönderilir.*” Bu aşamadan sonra, aleyhine hüküm tesis edilmiş devletten kararın infaz edilmesi amacıyla tedbirler alması beklenecektir. Sözleşme'nin veya taraf olunan protokollerin ihlal edildiği kendisine Mahkeme aracılığıyla bildirilen Bakanlar Komitesi (bundan sonra: “Komite”); davalı devletten, yargılamaya konu olan ihlallerin

¹¹ İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi md. 44 (1).

¹² Abdurrahman Eren, Türkiye'de İnsan Haklarının Korunması; Uluslararası Koruma Mekanizması ve Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Rolü, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 595.

¹³ İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi md. 39 (1).

giderilmesine yönelik almış olduğu veya almayı öngördüğü tedbirler konusunda bilgi talep eder.¹⁴ Davalı devlet, Mahkeme kararının gerektirdiği tedbirleri almadığı müddetçe Komite'nin dosya ile ilgili görevi sona ermez.¹⁵ Mahkeme kararlarının infazının denetlenmesi, Sözleşme sisteminin etkililiği ve güvenilirliği açısından zorunludur.¹⁶

Bakanlar Komitesi, normatif dayanağını Avrupa Konseyi Statüsü'nden alan ve Konsey'e üye devletlerin dışişleri bakanları düzeyinde birer temsilcisinin bir araya gelmesinden oluşan denetleyici organdır. Komite, kararları yerine getirmekle görevli değildir. Kararların gereklerinin yerine getirilmesi ve bu yönde önlemler alınması her halükarda davalı devletin yükümlülüğündedir.¹⁷ Komite'nin bu husustaki görevi, infaz sürecini denetlemektir.

Yukarıda belirtilen hususlar ışığında bakıldığında, ihlallerin etkin şekilde giderilmesi için devletlere düşen ödevlerin neler olduğu ve bunlar yerine getirilirken nasıl bir yol izleneceği konularının önem arz ettiği görülmektedir. Bu bağlamda; çalışmanın devamında İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi sisteminin ön gördüğü, geliştirdiği onarım mekanizma ve yöntemleri incelenecektir.

¹⁴ Steven Greer, *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects*, 4. Bası, Cambridge Yayınları, Bristol 2006, s. 157; Mehmet Semih Gemalmaz, *İnsan Hakları Usul Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, 4. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2003, s. 428.

¹⁵ Bkz. Bakanlar Komitesi'nin Kararların İcrasını ve Dostane Çözüm Koşullarını Denetlemesine İlişkin Kurallar (Bakanlar Komitesi'nin 10 Mayıs 2006 tarihli 964. Daimi Temsilciler Toplantısı'nda kabul edilmiş metin), Kural (17).

¹⁶ Bkz. Human Rights Information Bulletin No. 50, *The European Convention on Human Rights at 50: What future for the protection of human rights in Europe?*, s. 35.

¹⁷ Seda Akay, *Etkili Bir İnsan Hakları Mekanizması İçin AİHS Sisteminde Hükümlerin İcrasının Denetimi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 16, Yıl 2009, s. 123.

III. İHLALİN ONARIMINDA DAVALI DEVLETİN YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Bakanlar Komitesi; ihlalin sona erdirilmesi, davacı birey lehine eski hale iadenin sağlanması ve benzer ihlallerin gelecekte tekrarlanmaması için davalı devletin gerekli tedbirleri alıp almadığını kontrol eder.¹⁸ Mahkeme kararlarının, Sözleşme'ye aykırılığı saptanan işlemi kendiliğinden iptal edemeyeceği veya değiştirip bozamayacağı kabul edildiğinden; kararın yerine getirilmesi yönünde gereken önlemleri almak davalı devlete düşer.

A. Bireysel Önlemler ve Restitutio in Integrum

Mahkeme'nin ihlal konusundaki tespitinin ardından kararın gereklerinin yerine getirilmesi amacıyla devletlerin alacağı birincil nitelikteki önlemler bireysel önlemlerdir. Bireysel önlemler, belirli bir davada Sözleşme ile tanınan hak ve özgürlükleri ihlal edildiği tespit edilen başvuruyla alakalı tedbirleri ifade eder. Bireyin Sözleşme'deki bir hakkının veya haklarının ihlal edilmesinin sonuçlarını olabildiğince ortadan kaldırmaya hizmet eder.

Devlet, başvurucuya yönelik devam eden tehditleri bertaraf etmelidir ve bunların mağdur üzerindeki etkilerini yok etmeli veya en aza indirmeye çalışmalıdır. Buna yönelik olarak; ilk önce, devam etmekte olan bir haksız fiil söz konusuysa bu haksız fiil davalı devlet tarafından derhal sonlandırılmalıdır. Bu, Sözleşme'nin 46. maddesinin 1. fıkrasındaki kararlara uyma taahhüdü ve 1. maddedeki insan haklarına saygı yükümlülüğünden ileri gelmektedir.¹⁹ İkinci olarak; 46. maddenin 1. fıkrasında bahsedilen taahhüdün bir sonucu olarak davalı devlet, ihlali sona erdirmek ve ihlal meydana gelmeden önceki durumu olabildiğince yeniden sağlayacak şekilde ihlalin sonuçlarını onarmakla yükümlüdür. Bu onarım, başvurucuyu ihlal sanki hiç gerçekleşmemişçesine eski durumuna döndürmeyi (*restitutio in integrum*) amaçlamalıdır.

¹⁸ Bkz. Human Rights Information Bulletin No. 73, First Annual Report (2007) on Supervision of Execution of Judgements, s. 38.

¹⁹ Déborah Forst, The Execution of Judgments of the European Court of Human Rights - Limits and Ways Ahead, Vienna Journal on International Constitutional Law, Cilt 7, Yıl 2013, s. 5.

Restitutio in integrum kavramı, uluslararası hukukta onarımın genel ilkelerindedir ve Sözleşme mekanizmasının bireye sağladığı öncelikli onarım şeklidir.²⁰ Kavram, ihlal gerçekleşmemiş olsaydı muhtemelen var olacak durumun tesis edilmesi gerekliliğini ifade eder.²¹ Sözleşme sisteminin birinci amacı, ihlalin hiç gerçekleşmediği noktaya geri dönüşü sağlamaktır. *Papamichalopoulos v. Yunanistan* davasında Mahkeme; devam eden ihlali sonlandırmanın ve başvuruçunun durumunu ihlalin meydana gelmesinden önceki duruma döndürmenin davalı devletin hukuki yükümlülüğü olduğunu belirterek *restitutio in integrum* ilkesine vurgu yapmıştır.²²

Mahkeme kararları, uygulamada sonuç yükümlülüğüne sahiptir. Kararlarının beyan edici niteliği nedeniyle davalı devlet, *restitutio in integrum*u sağlamak için alacağı önlemleri seçmekte özgürdür.²³ Devletlere tanıdığı bu serbestlikten dolayı Mahkeme, ne tür önlemler alması gerektiğini davalı devletlere bildirme yetkisine sahip değildir.²⁴ Nitekim *Pelladoah v. Hollanda* davasında Mahkeme; başvuruçunun, devletin ceza yargılaması sürecini yeniden başlatmaya çağırılması istemini reddetmiştir.²⁵ Belirtmek gerekir ki, yine de davalı devletin serbestliği mutlak olmayıp bahsedildiği şekilde Avrupa Konseyi bünyesindeki Bakanlar Komitesi'nin denetimine tabidir.

Bazı durumlarda, ihlalin doğası gereği başvuruçunun uğradığı ihlali gidermek için belirli bir tedbirin alınmasından başka seçenek bulunmayabilir. Bu durumda Mahkeme, spesifik bir tedbire işaret edebilir.²⁶ *Assanidze v. Gürcistan* davası böyle bir özellik göstermektedir. Başvuruçunun keyfi tutulduğundan hareketle Sözleşme'nin 5. maddesindeki hakkının ihlal edildiğini kabul eden Mahkeme, ihlalin

²⁰ Ingrid Nifosi Sutton, The Power of The European Court of Human Rights to Order Specific Non-Monetary Relief: A Critical Appraisal from a Right to Health Perspective, Harvard Human Rights Journal, Cilt 23, Yıl 2010, s. 53.

²¹ Fehmi Kerem Bilgin, Uluslararası Hukukta Restitutio in Integrum İlkesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014), s. 2.

²² İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *Papamichalopoulos ve diğerleri v. Yunanistan*, 14556/89, 31.10.1995, par. 34.

²³ Gemalmaz, a.g.e., s. 428.

²⁴ *Marckx v. Belçika*, 6833/74, 13.06.1979, par. 58.

²⁵ *Pellodah v. Hollanda*, 14861/89, 22.09.1994.

²⁶ Celal Ülgen, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuru Yöntemi, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2006, s. 232.

giderilmesi için başvuruçunun en kısa sürede serbest bırakılmasından başka bir yol olmadığını belirterek tarihinde ilk kez belirli bir bireysel tedbire işaret etmiştir.²⁷ Assanidze sonrası kararlarında, bu uygulamasını geliştirerek bireysel tedbirlerin uygulanması konusunda daha zorlayıcı bir tavır benimsemiştir.

1. Adil Tazmin

İhlalin doğasından kaynaklanan, *restitutio in integrum*un maddi veya hukuki imkansızlıklarla engellendiği hallerde eski hale iadeye en yakın onarım yoluna gidilir. Adil tazmin yolu bu amaca hizmet eden onarım yoludur. Sözleşme'nin 41. maddesine göre:

“Eğer Mahkeme bu Sözleşme ve protokollerinin ihlal edildiğine karar verirse ve ilgili Yüksek Sözleşmeci Taraf'ın iç hukuku bu ihlalin sonuçlarını ancak kısmen ortadan kaldırıyorsa, Mahkeme, gerektiği takdirde, zarar gören taraf lehine adil bir tazmin verilmesine hükmeder.”

Maddeye göre ihlalin tespiti ardından, aleyhine hüküm tesis edilmiş devlete ihlali tamir etme fırsatı tanınmalıdır; zira onarım ödevi öncelikli olarak devletindir. İhlalin tespiti ardından başvuruçucu, tekrar iç hukuka yönelerek giderim yolları aramalıdır. Eğer iç hukukta zarar “kısmen” telafi edilirse veya durumdan ihlalin ancak “kısmen” telafi edilebileceği anlaşılırsa, bu kez başvuruçucu Mahkeme'ye tekrar başvurma hakkına sahiptir.²⁸ Sözleşme hükümlerine göre adil tazmin, Mahkeme'nin devlete buyurabileceği tek önlemdir. Dolayısıyla, klasik anlamda bildirici nitelikteki kararlar burada “*tersine kazandırıcı*” (*jugement prestatoire*) değer kazanır.²⁹

²⁷ Assanidze v. Gürcistan [Büyük Daire], 71503/01, 08.04.2004, par. 202.

²⁸ Serkan Cengiz, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında: Tazminat Kavramı, İzmir Barosu Dergisi, Nisan 2002, bkz. http://serkancengiz.av.tr/fileadmin/articles/Avrupa_C2802C.pdf (Erişim Tarihi: 03.02.2017), s. 3.

²⁹ Elisabeth Lambert Abdelgawad, AİHM Kararlarının İnfazı, İnan Sevinç (Çev.), Kapasite Geliştirme Derneği (İnsan Hakları Ortak Platformu için), Ankara 2012, s. 14.

Bazen, ihlalin Mahkemece tespit edilmiş olması adil tazmini sağlamaya yeterli olabilir.³⁰ Mahkemenin, başvurucunun tazminat istemini reddedip sadece ihlalin tespitini adil tazmin olarak gördüğü kararları mevcuttur.³¹ Örneğin *Yıldırım v. Türkiye* davasında, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ndeki askeri yargıcın varlığının Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. fıkrasını ihlal ettiğini tespit etmiş ve bu ihlal bulgusunun tek başına manevi zarar ile ilgili talebi karşıladığına kanaat getirmiştir.³² Mahkeme, özellikle ilk yargılamalarında bu tespit kararlarını adil tazmin aracı olarak kullanmıştır. 1980'li yıllardan itibaren ise Mahkeme'nin parasal tazminata hükmettiği kararların sayısı artış göstermiştir.³³

Adil tazmin yolunda; ihlalin saptanmasının ardından Mahkeme, sorumlu devlet için belli bir ödeme süresi belirler. *Moreira de Azevedo* kararından bu yana bu süre ilke olarak üç aydır.³⁴ Ödeme süresinin geçirilmesi halinde süreye bağlı olarak gecikme faizi uygulanır.³⁵

Adil tazmin yükümlülüğü, maddi ve/veya manevi tazminat ile yargılama giderlerini kapsar.³⁶ Mahkeme, tazminat talebini değerlendirirken ilk olarak tazminat talebinde bulunan kişinin gerçekten zarara uğrayıp uğramadığını inceler. Maddi tazminat talebi söz konusu olduğunda zarar gören başvurucunun, bu bağlamda uğradığı zarar ile nedensellik bağı arasındaki ilişkiyi kanıtlaması esastır. Bununla birlikte, zararın boyutu başvurucu tarafından tam olarak ispat edilememiş olmasına rağmen zararın varlığının açıkça tespit edilmiş olması durumunda Mahkeme'nin hakkaniyete uygun miktarda bir tazminata

³⁰ Albrecht Randelzhofer / Christian Tomuschat (Ed.), *State Responsibility and The Individual: Reparation in Instances of Grave Violations of Human Rights*, Kluwer Law International, Lahey 1999, s. 112.

³¹ Cengiz, a.g.e., s. 6, 7.

³² *Yıldırım v. Türkiye*, 40518/98, 29.07.2004; Ergin Ergül, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Uygulaması*, Yargı Yayınevi, Ankara 2003, s. 75.

³³ Antoine Buyse, *Lost and Regained?: Restitution as a Remedy for Human Rights Violations in the Context of International Law*, *Heidelberg Journal of International Law*, Cilt 68, Yıl 2008, s. 145.

³⁴ *Moreira de Azevedo v. Portekiz*, 11296/84, 28.08.1991.

³⁵ Ebru Karaman, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Kararlarının Yerine Getirilmemesinden Doğan Sorumluluk*, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 72, Sayı 1, Yıl 2014, s. 415.

³⁶ Jane Wright, *Tort Law and Human Rights: The Impact of the ECHR on English Law*, Hart Publishing, Oxford-Oregon 2001, s. 40.

hükmettiği davalar da görülmüştür.³⁷ Manevi tazminat talebinde ise Mahkeme; başvurucunun uğradığı ihlal dolayısıyla ruh halinde üzüntü, psikolojik hasar, manevi kaygı gibi unsurların meydana gelip gelmediğini inceler.³⁸ Mahkeme'nin manevi tazminat taleplerini değerlendirmesi özel bir titizlik gerektirecektir, zira takdir edilecek olan adil tazminin bir hak olmadığı ve refah seviyesini artırmayı amaçlamadığı bir gerçektir.³⁹

Mahkeme; *De Wilde, Ooms ve Versyp v. Belçika (Vagrancy davaları)* kararında, bir davada adil tazmine hükmedebilmesi için bulunması gereken üç ön şart belirlemiştir. Birinci olarak; devlet, Sözleşme kapsamındaki yükümlülüklerinden birini ihlal etmiş olmalıdır. İkinci şart, maddi veya manevi anlamda zarar görmüş bir tarafın bulunması gerektiğidir. Son olarak ise Mahkeme'nin, 41. madde bağlamındaki onarımı gerekli görmüş olması gerekmektedir.⁴⁰ Van Boven ise 41. maddeye dayanılarak tazminat alınabilmesini özetle şu üç şartın bir arada bulunmasına bağlar:⁴¹

- i) Davalı devletin *restitutio in integrum*'u sağlama ihtimalinin olmaması,
- ii) Maddi veya manevi zararın varlığı,
- iii) Sözleşmenin ihlali ile meydana gelen zarar arasında illiyet bağı bulunması.

Sözleşme'nin ihlalini tespit eden bir karar, davalı devlete sadece adil tazmin bağlamında tazminat ödeme sorumluluğu yüklemekle kalmaz; bunun yanı sıra iç hukuk düzeninde gerekli genel ve/veya bireysel önlemleri alma sorumluluğunu da yükler.⁴² Zira adil karşılık, bireysel veya genel özellikteki önlemlere alternatif oluşturmaz. *Restitutio in*

³⁷ Bkz. *Ayder ve diğerleri v. Türkiye*, 23656/94, 08.01.2004; Deniz Küzeci / Abbas Kılıç, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulamasında Tazminat, Ankara Barosu Hukuk Gündemi Dergisi, Sayı 4, Yıl 2006, s. 88.

³⁸ Naz Çavuşoğlu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Kararların Uygulanması Türkiye Kararları 1995-Haziran 2003 Tazminat Tutarları, Su Yayınevi, İstanbul 2003, s. 39.

³⁹ Buyse, a.g.e., s. 151.

⁴⁰ *De Wilde, Ooms ve Versyp v. Belçika*, 2832/66; 2835/66; 2899/66, 10.03.1972, A Vol. 14 par. 21.

⁴¹ Theo Van Boven, Reparations: A Requirement of Justice, Biblioteca Jurídica Virtual del Instituto de Investigaciones de la UNAM, bkz. https://www.researchgate.net/publication/265043940_REPARATIONS_A_REQUIREMENT_OF_JUSTICE (Erişim Tarihi: 30.06.2017), s. 661.

⁴² *Scozzari ve Giunta v. İtalya*, 39221/98; 41963/98, 13.07.2000, par. 249.

integrum, adil tazminde de yine temel amaç olarak gözetilmektedir. Tam da bu yüzden, başvurunun gerçekten uğradığı zararın tazmininin yanında gelecekte elde etmeyi beklediği kazançtaki eksiklik veya kayıplar da Mahkeme önünde tazminata konu olabilir.⁴³

Her ne kadar tazminata hükmedilmesinin amacı zararın telafi edilmesi de olsa, Mahkeme'nin bazı başvurucuların sembolik tazminat taleplerini de kabul ettiği görülmüştür. *Engel v. Hollanda* davası bu noktada önemlidir.⁴⁴ Komutan tarafından askere verilen iki günlük geçici göz hapsinin Sözleşme'nin 5. maddesindeki hakkını ihlal ettiği tespit edilen davada *Engel*'e Mahkeme, sembolik olarak 100 Hollanda Guldeni* ödenmesine karar vermiştir.⁴⁵

Yargılama giderlerinin karşılanması talebi ise ancak harcamaların zorunlu olarak ve gerçekten yapılmış olduğunun kanıtlanması ve talep edilen miktarın Mahkeme tarafından makul bulunması şartıyla kabul edilebilir.⁴⁶ Mahkeme, miktarı aşırı bulursa makul miktarda bir giderim takdir edebilir. Yargılama giderleri, avukatlık ücreti ve dava masrafları gibi harcamaları kapsar. Başvurucunun talebinin haklı bulunması halinde ilk olarak iç hukuk düzenindeki, ardından Mahkeme önündeki yargılama sürecinde yaptığı masrafların ödenmesine karar verilir.⁴⁷

2. Yargılamanın Yenilenmesi ve Diğer Önlemler

Yerel mahkemelerin verdiği kararlar, *res judicata*nın etkilerini taşır.⁴⁸ Dolayısıyla, yargı kararıyla çözümlenmiş uyuşmazlık sonsuza dek

⁴³ Hasan Tuna Göksu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarında Adil Tazmin, HUKAB Dergi, bkz. http://www.hukabdergi.com/p2752/#_ftn1 (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

⁴⁴ *Engel ve diğerleri v. Hollanda*, 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72, 08.06.1976.

* Yaklaşık 50 Amerikan Doları

⁴⁵ Dinah Shelton, *Remedies in International Human Rights Law*, 3. Bası, Oxford University Press, Oxford 2015, s. 322.

⁴⁶ Çavuşoğlu, a.g.e., s. 40, 41.

⁴⁷ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İç Tüzüğü'nün 32. maddesi uyarınca 28 Mart 2007 tarihinde hazırlanan uygulama yönergesi, bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/PD_satisfaction_claims_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 30.06.2017), s. 62.

⁴⁸ “Karara bağlanmış şey” anlamına gelmektedir. Günümüz Türkçesinde ve mevzuatta “kesin hüküm” tabiri kullanılsa da *res judicata* terimini tam olarak karşılamaz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Gözler, *Res Iudicata*'nın

kapanır.⁴⁹ Bu kuralın en önemli istisnası yargılamanın yenilenmesi kurumudur. Yargılamanın yenilenmesi, kesinleşmiş mahkeme kararlarına karşı yeniden yargılama yapılmasını sağlayan olağanüstü bir kanun yoludur. İlk yargılamada verilen kararın kaldırılarak uyuşmazlığın yeniden ele alınmasını sağlar.⁵⁰ Yargılamanın yenilenmesi yoluyla ağır yargılama hataları ve eksiklikleri içeren kesin hüküm ortadan kaldırılabılır ve hükme bağlanmış bir dava yeniden incelenebilir.⁵¹ Yargılamanın yenilenmesinin Sözleşme sistemi bakımından anlamı ise, Sözleşme'ye aykırılığın iç hukuktaki bir yargı kararından dolayı ortaya çıktığı hallerde belirginleşir.

Adil tazmin yöntemi, iç hukuktaki ihlalin tüm sonuçlarını ortadan kaldırmaya yetmeyebilir. Bir davada Mahkeme tarafından tazminata hükmedilmesi, ihlalin giderimi açısından yetersiz veya işlevsiz kalabilir. Mahkeme'nin hükmettiği tazminat davalı devlet tarafından ödenmiş olmasına rağmen; başvuru aleyhine tesis edilmiş olan ve iç hukuk düzeninde mevcut olan işlem, ihlalin sonuçlarının devam etmesine sebebiyet verebilir.⁵² Sözleşme hükümlerinin bu şekilde yerel hukuk düzenindeki bir yargısal hüküm aracılığıyla ihlal edildiği hallerde, *restitutio in integrum*a ulaşmak için en uygun yol yargılamanın yenilenmesi (*reopening of the judicial proceedings*) ya da dosyanın yeniden incelenmesi (*reexamination of the case*) olacaktır.

Devletlerin iç hukuk düzenlerinde yargılamanın yenilenmesi yolu; yeni olay ve delillerin ortaya çıktığı davalar için genel bir düzenlemeye konu olabildiği gibi, hukuken yalnızca Mahkeme'nin kararlarına özgü bir yol olarak da öngörülebilir.⁵³ Nasıl düzenlenmiş

Türkçesi Üzerine, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt 56, Sayı 2, Yıl 2007.

⁴⁹ Gözler, a.g.e., s. 46.

⁵⁰ Turan Yıldırım ve Diğerleri, İdare Hukuku, 5. Bası, XII Levha Yayınları, İstanbul 2013, s. 849

⁵¹ Baki Kuru, Medeni Usul Hukuku, 19. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 2008, s. 741.

⁵² Ayhan Döner / İsmail Köküarı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Anayasa Mahkemesi Kararları Bakımından Yargılamanın Yenilenmesi Nedeni Olup Olmayacağı Sorunu, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 12, Yıl 2008, s. 1, 2.

⁵³ Tom Barkhuysen / Michiel L. Van Emmerik, A Comparative View on the Execution of Judgements of European Court of Human Rights, Theodora Christou ve Juan Pablo Raymond (Ed.), European Court of Human Rights,

olursa olsun Sözleşme sisteminde maddi olmayan bir bireysel tedbir olarak yer alan bu kurumun amacı, Sözleşme'ye aykırılığı tespit edilen bir ulusal mahkeme hükmünün kaldırılması veya iç hukuk düzeninde gerçeği ortaya çıkarmaya yarayacak bir adil yargılamanın yapılması amacıyla hizmet etmektir.⁵⁴

Bakanlar Komitesi 19 Ocak 2000 tarihli kararında devletleri ulusal düzeyde *restitutio in integrum*'a ulaşmaya elverişli yerel yöntemler sağlamaya teşvik etmekle birlikte yargılamanın yenilenmesi tedbirine başvurulması için birtakım şartların bir arada bulunması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵ Bu tavsiye kararına göre, aşağıdaki hallerde yargılamanın yenilenmesinin gerekliliği hükmüne varılabilir:⁵⁶

- (i) *Mağdur tarafın, ulusal kararın sonrasında adil tazminat ile giderilemeyen ve yalnızca yargılamanın yenilenmesi veya davanın yeniden incelenmesi ile giderilebilecek, çok ağır olumsuz sonuçlara katlanmaya devam etmesi ve*
- (ii) *Mahkeme kararından aşağıdaki durumlar sonuç olarak ortaya çıkıyorsa:*
 - (a) *dava edilen iç hukuktaki kararın esastan Sözleşme'ye aykırı olması veya*
 - (b) *tespit edilmiş ihlalin, dava edilen ulusal yargılamanın sonucu üzerinde ciddi bir şüphe düşürecek düzeyde ağır usul hataları veya eksikliklerinden kaynaklanması.*

Özellikle Sözleşme'nin 6. maddesiyle ilgili olan ihlallerde yargılamanın yenilenmesi tedbiri gündeme gelecektir. Mahkeme; bir başvuru hakkında yerel mahkemece verilen mahkûmiyet kararının Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. fıkrasına aykırı olarak bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından verilmediğini tespit ettiğinde, prensip olarak en uygun tazminin bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından yeniden

Remedies and Execution of Judgments, (1-23), British Institute of International and Comparative Law, Londra 2003, s. 9.

⁵⁴ Said Vakkas Gözlügöl, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuz Etkisi, 2. Bası, Yetkin Yayıncılık, Ankara 2002, s. 406.

⁵⁵ Bkz. Recommendation No. R (2000) 2 of the Committee of Ministers to member states on the re-examination or reopening of certain cases at domestic level following judgments of the European Court of Human Rights.

⁵⁶ Lambert-Abdelgawad, a.g.e., s. 85.

yargılamak olacağı kanaatindedir.⁵⁷ Örneğin Belçika’da, bir ceza mahkemesi kararının başvuru tarafsız bir mahkeme önünde yargılanmamış olması nedeniyle Sözleşme’nin 6. maddesinde öngörülen adil yargılanma hakkını ihlal ettiği tespitinin yapılması üzerine dava iç hukuk düzeninde yeniden görülmüştür.⁵⁸ Bu halde ulusal mahkemeye düşen görev, yeni yargılamanın Sözleşme hükümlerine uygun şekilde yapılmasını ve ihlalin tekrarlanmamasını sağlamaktır. Yapılan yeni yargılama nedeniyle başvuru Mahkeme’ye tekrar başvurabilir; ancak bu, Sözleşme’yi ihlal eden yeni olay ve şikayetlerin ileri sürülmesi ile mümkündür. Aksi takdirde Mahkeme, Sözleşme’nin 35. maddesinin 2. fıkrasının (b) bendi gereğince başvuruyu reddeder.⁵⁹ Bütün bunların yanında, yargılamanın yenilenmesi tedbirine başvurulmasının mutlak surette yargılamanın sonucunu değiştireceği anlamına gelmediği de unutulmamalıdır.⁶⁰

Belirtilmelidir ki; yerel hukuk düzenindeki bir yargı kararının ihlale sebebiyet verdiği her davada, yargılamanın yenilenmesi etkili bir çözüm yolu olmayabilir. Örneğin makul sürede yargılanma hakkının ihlal edildiği davalar veya verilen cezanın zaten infaz edilmiş olduğu davalarda durum böyledir. Yine; anayasal veya yasal bir düzenleme, ihlale sebep olan yargılamanın sonucuna dayanak olduysa yargılamayı yenilemek aynı sonuca ulaşmaya sebep olacağından anlamsız kalacaktır.⁶¹

Aleyhine hüküm tesis edilen devlet, durumun gereklerine göre sair bireysel önlemler de alabilir. Af, cezada indirim, gitme, şartlı salıverme, adli sicil kaydının düzeltilmesi ve Sözleşme’yi ihlal eden idari kararın iptal edilmesi gibi tedbirler uygulamada görülen diğer tedbirlerden bazılarıdır. Sözleşme’yi ihlal eden idari kararın iptal edilmesi

⁵⁷ *Gençel v. Türkiye*, 53431/99, 23.10.2003, par. 27.

⁵⁸ *Piersack v. Belçika*, 8692/79, 01.10.1982.

⁵⁹ Ümit Kılınç, Teknik Araçlarla Yapılan Gizli İzlemelerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Uygunluğu Sorunu, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı 9, Yıl 3, s. 16.

⁶⁰ Russel A. Miller / Peer C. Zumbansen (Ed.), *Comparative Law as Transnational Law: A Decade of the German Law Journal*, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 156.

⁶¹ Mustafa Ruhan Erdem ve Ömer Korkmaz, Yargılamanın Yenilenmesi Nedeni Olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin İhlali, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı 2, Yıl 2003, s. 198.

veya yeniden incelenmesi tedbirine örnek olarak *M.E v. İsveç* davasına değinilebilir.⁶² Bu davada, İsveç'ten sınır dışı edilerek Libya'ya gönderilmeye zorlanan ve eşcinsel olması nedeniyle zulme ve kötü muameleye maruz kalma riski taşıdığı Mahkeme tarafından tespit edilen başvurucu hakkındaki sınır dışı etme kararı ulusal otoriteler tarafından iptal edilmiş ve kendisine İsveç hükümeti tarafından oturma izni verilmiştir. Bunun ardından Mahkeme, Sözleşme'nin 3. maddesinin ihlal edilme olasılığının ortadan kalktığına ve davanın ulusal düzeyde çözüme kavuşturulduğuna karar vermiştir.⁶³

Af yoluyla, ceza çeken hükümlü başvurucu bunun tamamından veya bir kısmından kurtulur. Bir genel af uygulamasıyla ihlallerin sonlandırılmasına *Stefanov v. Bulgaristan* kararı örnek verilebilir.⁶⁴ İnançlarından dolayı zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddeden Yehova Şahidi bireylerin başvurucu olduğu bu davanın sonucunda Bulgaristan hükümeti, vicdani retçilere karşı açılan davaların sonlandırılması ve verilen cezaların kaldırılması sözünü vermiştir.⁶⁵ *Rubinat v. İtalya* davasında, ceza yargılaması sırasında eski adresinde bulunamayan başvurusunun aranan kişi ilan edilmesi ve davasının gıyabında sürdürülerek mahkûm edilmesi söz konusu olmuştur.⁶⁶ Mahkemenin, bu davada başvurusunun adil yargılanma hakkına riayet edilmediğine karar vermesinin üzerine; İtalyan hükümeti, başvurusunun tahliyesini sağlayan özel bir af kararı ile durumu düzeltmiştir.

⁶² *M.E v. İsveç*, 71398/12, 26.06.2014.

⁶³ Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü İnsan Hakları Daire Başkanlığı, Tematik Bilgi Notu Geçici Tedbirler, bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Interim_measures_TUR.pdf (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

⁶⁴ *Stefanov v. Bulgaristan*, 32438/96, 03.05.2001.

⁶⁵ Lambert-Abdelgawad, a.g.e., s. 28; Sabahattin Nal, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, Yıl 2010, s. 261.

⁶⁶ *Rubinat v. İtalya*, 9317/8, 12.02.1985; Ramadan Sanıvar, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 6. Maddesi Çerçevesinde Adil Yargılanma Hakkı Ve Sanığa Tanınan Temel Haklar (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Gazimağusa 2012), s. 56.

B. Genel Önlemler

Devletler, Sözleşme'nin 46. maddesiyle bağlantılı olarak Sözleşme ihlallerinin gelecekte tekrarlanmasını önlemek için genel tedbirler alma yükümlülüğüne sahiptir. Zira Sözleşme sistemi; meydana gelmiş ihlallerin tamir edilmesinin yanında, gelecekte meydana gelmesi olası benzer ihlalleri de önlemeyi amaçlar. İç hukuktaki yapısal bir problemi veya sistematik bir sorunu ortaya koyan kararlar Mahkeme'nin önüne aynı konuda çok sayıda davanın gelebileceğine ve bireylerin potansiyel mağduriyetine dikkat çektiğinden önemlidir. Şu halde devletlerin etkili bir iç hukuk yolu sağlaması beklenir.⁶⁷ Mahkeme, ihlalin sistematik veya yapısal bir bozukluktan kaynaklandığını tespit ettiği kararlarında hükümete, başvuruya neden olan sistemle ilgili sorunun çözümüne dair ne tür telafi edici tedbirler alması gerektiğine işaret eder. Sözleşme'nin etkililiğini artırmak ve kararın gereklerini yerine getirmek amacıyla pratikte; ihlal hakkında bilgilendirme, mevzuat ve içtihat değişiklikleri başta olmak üzere hakimlerin istihdam edilmesi, yeni cezaevlerinin inşası, polis ve personelin eğitimi gibi genel tedbirlerin söz konusu olduğu görülmektedir.⁶⁸

Genel tedbirler, içerik olarak farklı şekillerde yerine getirilebilir. İlk olarak, ulusal hukukun Mahkeme standartlarına uygun şekilde yorumlanması ve uygulanmasını sağlamak amacıyla Mahkeme kararlarının taraf devletlerin resmi dillerine çevrilerek yayınlanması gerekir.⁶⁹ İhlalin duyurulması ve yayılması, kamunun ve yetkili ulusal otoritelerin bilgilendirilmesi açısından gereklidir. Zira ulusal mahkemelerdeki yargıçlar, ulusal hukukun uygulayıcısı olarak iç hukuk sisteminde doğrudan etkilidir. Verilen güncel ihlal kararları ve Mahkeme'nin içtihadı hakkında bilgilendirilmeleri ve bunlardan sonuç çıkarmaları, yargıçların ileride karşılaşacakları davalarda ulusal hukuku Sözleşme'ye uygun şekilde yorumlamalarına olanak sağlar. Bakanlar Komitesi de bu eğilimi teşvik etmek amacıyla 2002(13) sayılı Tavsiye Kararı ile Sözleşmeciler devletleri Sözleşme metninin ve içtihadı gelişme

⁶⁷ Bkz. Recommendation No. R (2004) 6 of the Committee of Ministers to member States on the improvement of domestic remedies, par. 13, 14.

⁶⁸ Lambert-Abdelgawad, a.g.e., s. 34.

⁶⁹ Steering Committee for Human Rights, Reforming the European Convention on Human Rights: A Work In Progress, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2009, s. 185.

teşkil eden kararları yayınlamaya ve yaygın dağıtımını sağlamaya çağırmıştır.⁷⁰

Romanya’da, muhtemel yasa değişikliklerini gerektirecek sistematik sorunlarla ilgili Mahkeme kararları Romenceye çevrilerek devlete ait resmi gazetede yayınlanır. Aynı şekilde Ukrayna’da, Mahkeme’nin Ukrayna devleti aleyhine verdiği kararların devlete ait iki gazetede yayınlanması; çevrilerek Ombudsmana, diğer ilgili organlara ve ihlalden etkilenen kişilere gönderilmesi zorunluluğu mevcuttur.⁷¹

1. Mevzuat Değişiklikleri

Sözleşme’nin ihlali ulusal hukuktaki bir normdan kaynaklanıyorsa; davalı devlet, gelecekte benzer ihlallerin yaşanmaması için gerekli değişiklikleri yapmalıdır. Sözleşme’ye aykırı normun bireye somut olarak uygulanması, ulusal mevzuatın ihlale sebep olması sonucunu doğurur. Başvurucuya Sözleşme maddeleriyle bağdaşmayan bir norm uygulandığının tespit edilmesi halinde; sorumlu devlet, Mahkeme kararını uygulamak için ne gibi adımlar atması gerektiğini tespit eder. Eğer ihlalin sebebi doğrudan doğruya normun kendisi ise, kararın içeriğinden ve ihlal kararını gündemine alan Bakanlar Komitesi’nin görüşlerinden faydalanarak Sözleşme’ye aykırı mevzuatın ne şekilde değiştirildiğinde gelecekte ihlale neden olmayacağını saptar.⁷² Davalı devletin alması gereken önlem; yasal veya anayasal düzeyde bir normun veya idari bir düzenlemenin yürürlükten kaldırılmasını, değiştirilmesini ya da yeni bir düzenlemenin kabulünü gerektirebilir.⁷³ Yerel hukukta yasal anlamda yapılacak bir değişiklik, öncelikli olarak anayasal bir

⁷⁰ Yves Haeck / Eva Brems (Ed.), *Human Rights and Civil Liberties in the 21st Century*, Springer Science and Business Media, Dordrecht 2014, s. 247; Kerem Altıparmak (hızl.), *50. Yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Başarı mı Hayal Kırıklığı mı?*, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2009, s. 23.

⁷¹ Alice Donald / Philip Leach, *Parliaments and The European Court of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 96.

⁷² A. Feyyaz Gölcüklü / A. Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, 3. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2002, s. 126.

⁷³ Michael Gehler ve Diğerleri (Ed.), *Towards a European Constitution: A Historical and Political Comparison with the United States*, Boehlau Verlag, Köln 2005, s. 314.

değişikliği gerektirebileceğinden; taraf devletler, kararın gereklerini uygulamak için hem yasal hem anayasal düzeyde tedbirler alabilir.

İhlalin onarılması; başvurunun durumunun gösterdiği özelliğe göre ceza hukuku, medeni hukuk veya idare hukukunu ilgilendiren iç hukuk mevzuatlarında yapılacak bir revizyonla mümkün olabilir.⁷⁴ *Dudgeon v. Birleşik Krallık* davasında Mahkeme, Kuzey İrlanda'nın 1885 tarihli Ceza Yasası'nın iki erkek arasında ve rızaya dayanan eşcinsel birlikteliği suç saymasını kişinin özel hayatına haksız bir müdahale olarak görmüş ve bunun üzerine hükümet, söz konusu yasada değişiklik yaparak iki erkek arasındaki cinsel ilişkiyi suç olmaktan çıkarmıştır.⁷⁵

İncal v. Türkiye davası sonucunda ise hükümet anayasal düzeyde değişikliğe gitmiştir.⁷⁶ Bu karar ile Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin yapısının Sözleşme'ye aykırı olduğunun tespiti üzerine kararın gereğini yerine getirmek için başta Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 143. maddesinde ve 18 Haziran 1999 tarihli ve 4388 sayılı yasada değişiklik yapılmıştır.⁷⁷ Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nde görev yapan askeri yargıç ve savcılarının görevleri sona erdirilmiştir.

Belçika'daki 2 Ağustos 1963 tarihli yasanın 7. maddesinin 3. fıkrası, eğitimde kullanılacak olan dili anadil ve ailelerin yerleşim yerine göre düzenlemekteydi. Bu nedenle başvuruçular yakın çevrede anadillerinde eğitim yapan okul açamamışlardı. Ayrıca çocukları Fransızca eğitim veren okullarda eğitim görme hakkından yoksun bulunmaktaydı. Başvuruçuların Strasbourg organlarına başvurması üzerine Mahkeme, bu durumu 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin 1. cümlesiyle bağlantılı olarak Sözleşme'deki ayrımcılık yasağına aykırı bulmuştur.⁷⁸ Belçika devleti, söz konusu ihlali gidermek için bu yasa

⁷⁴ Osman Doğru, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarının İç Hukuklara Etkileri, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 17, Yıl 2000, s. 210.

⁷⁵ *Dudgeon v. Birleşik Krallık*, 7525/76, 22.10.1981; Gölçüklü / Gözübüyük, a.g.e., s. 127.

⁷⁶ *İncal v. Türkiye*, 22678/93, 09.06.1998.

⁷⁷ Şeref Ünal, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk İç Hukukuna Etkileri, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt 17, Yıl 2000, s. 82, 83.

⁷⁸ *Belçika Dil Davası*, 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64, 23.07.1968.

maddesi ve maddeye dayanak veren anayasa maddesi üzerinde değişiklik yapmıştır.⁷⁹

9 Temmuz 1997 tarihli *Akkuş v. Türkiye* kararında, başvurucuya Kamulaştırma Kanunu gereğince uygulanan ödeme şekli ve geç ödemenin; başvurucunun 1 No’lu Protokol’ün 1. maddesindeki “mülkiyet hakkı”na aykırı olduğu tespit edilmiştir.⁸⁰ Bunun üzerine, 24 Nisan 2001 tarihli ve 4650 sayılı kanun ile kamulaştırma yasasında değişiklik yapılmıştır.⁸¹

De Becker v. Belçika davasında başvurucu; düşmanla işbirliği yapmak suçundan ölüm cezasına çarptırılmış, ardından cezası on yedi yıl hapis cezasına çevrilmiştir.⁸² Fakat bu mahkumiyet; o zaman için başvurucunun, Belçika Ceza Kanunu’nun 123. maddesi gereğince yazar ve gazetecilik mesleğine devam edemeyeceği anlamına gelmekteydi. Başvurucunun ifade özgürlüğünün ihlal edildiğinin ileri sürüldüğü bu dava dostane çözüm yoluyla sonuçlanmadan önce, Belçika Parlamentosu 30 Haziran 1961 tarihli yasa ile Belçika Ceza Kanunu’nun 123. maddesini değiştirmiştir. Mahkeme, bu kararında, *devletlerin yasamalarının Sözleşme ile bağdaşık olduğunu temin etmek ve ihtiyaç duyulduğu takdirde, gerekli uyum düzenlemelerini yapmak* borcu altında olduklarını belirtmiştir.⁸³

Sporrong ve Lönnroth v. İsveç davası, uzun süreli kamulaştırma izinleri ve inşaat yasalarının başvurucunun mülkiyet hakkı üzerindeki etkileri ile ilgilidir.⁸⁴ Mahkeme’nin söz konusu uygulamayı Sözleşme’ye aykırı bulmasının ardından İsveç hükümeti, yasada değişiklik yaparak

⁷⁹ Osman Doğru / Atilla Nalbant, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar 2. Cilt (İHAS 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 Ek Protokol 1-1, 1-2, 1-3 maddeler), T.C. Yargıtay Başkanlığı, Ankara 2013, s. 771, 775.

⁸⁰ *Akkuş v. Türkiye*, 19263/92, 09.07.1997.

⁸¹ Serkan Cengiz, AİHM Kararlarının İç Hukuka Etkisi, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 79, Yıl 2008, s. 342.

⁸² *De Becker v. Belçika*, 214/5, 27.03.1962.

⁸³ F.G Jacobs ve R.C.A White, The European Convention on Human Rights, 2. Bası, Clarendon Press, New York 1996, s. 16 Aktaran: Cüneyt Er, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 1. Maddesi: İnsan Haklarına Saygı Yükümlülüğü ve Sözleşme’nin Uygulanması, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 53, Yıl 2004, s. 47.

⁸⁴ *Sporrong ve Lönnroth v. İsveç*, 7151/75; 7152/75, 23.09.1982.

kamulaştırma izinleri için öngörülen izinleri ve genel bina yasalarını kaldırmıştır.⁸⁵

Vermeire v. Belçika davasında Mahkeme; babası tarafından tanınan evlilik dışı çocuğun, evlilik içi doğan çocuklarla aynı miras haklarına sahip olmamasının ayrımcılık yasağına aykırılık oluşturduğu iddiasını haklı bulmuştur.⁸⁶ *Marckx* davasındaki bulguların yinelendiği davanın sonucunda hükümet, Medeni Kanun'daki evlilik içi ve evlilik dışı çocuklar arasındaki ayrımcılığa neden olan yasada değişiklikler yapmıştır.

Young, James ve Webster davasında başvurucular, önceden Britanya Demiryollarında çalışan işçilerdir.⁸⁷ Çalıştıkları demiryolu işletmesi ile üç sendika arasında 1975 yılında imzalanan “kapalı işyeri sözleşmesi”ne göre demiryollarında çalışmaya devam edebilmeleri için bu üç sendikadan birine üye olmaları zorunludur. Başvurucular bu şartı yerine getirmedikleri için işten çıkarılmışlardır. Bireylerin Mahkeme’ye başvurması üzerine Mahkeme, söz konusu yasal düzenlemenin Sözleşme’nin 11. maddesine aykırı olduğuna karar vermiştir.⁸⁸ Ardından Birleşik Krallık, sendikaya üye olmayı zorunlu kılan yasal düzenlemede değişikliğe giderek bu zorunluluğu ortadan kaldırmıştır.

Sözleşme’nin 33. maddesi bir Yüksek Sözleşmeci Taraf’ın, diğer bir Yüksek Sözleşmeci Taraf’a karşı Sözleşme ve Protokollerinin hükümlerinin ihlali iddiası ile Mahkeme’ye başvurabileceğini öngörmüştür. Sözleşmeci devletin yerel hukuku kapsamındaki bir düzenlemenin soyut olarak Sözleşme’ye aykırılık teşkil ettiğinin saptanmasının ardından davalı devlet, söz konusu yasayı değiştirmekle ve Sözleşme’ye uygun hale getirmekle yükümlü hale gelecektir. Yani devletlerarası başvurularda da Mahkeme kararının bir sonucu olarak taraf devlet olası ihlallerin önüne geçmek için mevzuat değişikliği yapabilir.⁸⁹

⁸⁵ Kadir Yıldırım, Sözleşmenin ve Divan Kararlarının Uygulanma Niteliği, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt 17, Yıl 2000, s. 302.

⁸⁶ *Vermeire v. Belçika*, 12849/87, 29.11.1991.

⁸⁷ *Young, James ve Webster v. Birleşik Krallık*, 7601/76, 13.08.1981.

⁸⁸ Doğru / Nalbant, a.g.e., s. 460.

⁸⁹ Gölcüklü / Gözübüyük, a.g.e., s. 126.

2. İçtihat Değişiklikleri

Ulusal mahkemelerin, iç hukuk hükümlerini bir davada uygularken Sözleşme'ye aykırı şekilde yorumlamaları dolayısıyla ihlalin meydana gelmesi Sözleşme mekanizmasında karşılaşılan bir durumdur. Aynı nedenlerle meydana gelebilecek bir ihlalin önüne geçebilmek için ulusal hukuktaki bu yorumun Sözleşme'ye uygun olacak şekilde düzeltilmesi gerekir. Pratikte bu, içtihat değişikliğiyle olur.⁹⁰ Sözleşme'ye aykırılığın bizzat iç hukuk mevzuatının kendisinden kaynaklanmadığı; ancak kanunun yorumlanmasının ihlale sebebiyet verdiği halde içtihat değişikliğine gidilir. Değiştirilecek içtihat, konusu itibari ile maddi hukuka veya usul hukukuna ilişkin olabilir.

Hokkanen v. Finlandiya davası, büyükannesi ve büyükbabasıyla yaşayan kızıyla şahsi irtibat kurmak isteyen babanın talebinin reddedilmesiyle ilgilidir.⁹¹ Bu davada Mahkeme; Sözleşme'nin 8. maddesinin 2. fıkrasını yorumlarken ilgili tüm bireylerin, özellikle de çocukların, hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ulusal mahkemenin kararının Sözleşme'ye aykırı bulunduğu bu davanın ardından Finlandiya Yüksek Mahkemesi iç hukukta sık sık bu içtihadı atf yapmıştır.⁹²

Poghosyan ve Sefilyan kararlarında Mahkeme, başvuruçuların kanun dışı tutulduğuna ve Sözleşme'nin 5. maddesindeki haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir.⁹³ Bu kararların ardından ulusal otoriteler, ilgili yerel mevzuatı Mahkeme içtihatları ışığında yorumlamaya başlamıştır. Ermenistan Temyiz Mahkemesi; sanığın, gözaltına alınmasından itibaren en geç üç gün içerisinde yetkili mahkeme karşısına çıkarılması gerektiğine ve suçlamanın ağırlığı ne olursa olsun kefaletle serbest bırakılmayı talep edebileceğine karar vererek gözaltı haliyle ilgili yeni bir içtihat benimsemiştir.⁹⁴

⁹⁰ Doğru, a.g.e., s. 219, 220.

⁹¹ *Hokkanen v. Finlandiya*, 25159/94, 24.08.1994.

⁹² Doğru, a.g.e., s. 222; Michael Freeman, A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of Children: Article 3 Best Interests of the Child, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2007, s. 13.

⁹³ *Poghosyan v. Ermenistan*, [44068/07](#), [20.12.2011](#); *Sefilyan v. Ermenistan*, 22491/08, 02.10.2012.

⁹⁴ İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin taraf devletlere etkisi üzerine Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Hukuk İşleri ve İnsan Hakları Komisyonu'nun AS/Jur/Inf (2016) 04 No'lu Görüşü, bkz. [198](http://website-</p></div><div data-bbox=)

Yargılamaya taraf olmayan üçüncü bir devlet; Mahkemece hak ihlali saptanan bir dava sonucunda verilen karar doğrultusunda benzer ihlallerin kendi egemenlik alanında yaşanmaması için iç hukukunda birtakım önlemler alabilir. Bu, kararların *erga omnes* etkisinin bir sonucudur.⁹⁵ *Salduz v. Türkiye* kararından sonra Belçika, benzer bir mağduriyetin kendi egemenlik alanı içerisinde meydana gelebileceğinden endişe ederek potansiyel mağduriyeti ortadan kaldırmak için iç hukukunu Mahkemenin bu husustaki içtihadına uygun hale getirmiştir.⁹⁶

Çalışmada buraya kadar olan kısımda, Sözleşme veya taraf olunan protokollerden birindeki hakkı ihlal edilen bireyin durumunun olabildiğince eski hale iade edilebilmesi ve benzer ihlallerin tekrarlanmaması için atılması gereken adımlar kategorize edilerek açıklanmıştır. Bundan sonraki kısımda, Sözleşme sisteminde kararların uygulanması ve ihlallerin onarılması hususunda yenilikçi bir yöntem sunan pilot karar usulüne değinilecektir.

pace.net/documents/19838/419003/AS-JUR-INF-2016-04-EN.pdf/12d802b0-f09-463f-8145-b084a095e895 (Erişim Tarihi: 08.01.2016), s. 4.

⁹⁵ Mahkeme kararları, diğer uluslararası mahkeme kararları gibi *inter partes* etkiye sahiptir, yani bağlayıcılığı davanın taraflarıyla sınırlıdır. Bununla birlikte, Mahkeme; 2010 yılında gerçekleştirilen Interlaken Deklarasyonu'nda kararların etkinliğini artırma amacıyla devletlerin Mahkeme içtihatlarına uygun hareket etmelerinin önemini belirterek kararların *erga omnes* etkisine de vurgu yapmıştır. Sözleşmeciler devletlerin, tarafı olmadıkları ve kendilerini spesifik olarak bağlamayan davalar neticesinde verilen kararlardan sonuçlar çıkarmaları ve *erga omnes* etkiye yönelik olarak başlayan eğilim Mahkeme tarafından olumlu karşılanmaktadır. [Ayrıntılı bilgi için bkz. Interlaken Follow-up: Principle of Subsidiarity, par. 26, bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_Follow-up_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 22.10.2017), 2010 Interlaken Declaration: High Level Conference on the Future of the ECtHR, par. 4 (c) bkz. https://www.brandeis.edu/ethics/pdfs/internationaljustice/joint_declaration.pdf (Erişim Tarihi: 22.10.2017); Bkz. Proceedings of the Seminar: Ten Years of The “New” European Court of Human Rights 1998-2008 Situation and Outlook, s. 14, bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/10years_NC_1998_2008_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 27.06.2017)].

⁹⁶ *Salduz v. Türkiye*, 36391/02, 27.11.2008; Forst, a.g.e., s. 13.

IV. PİLOT KARAR USULÜ

Taraf devletlerin ulusal hukuk düzenlerindeki yapısal bozukluklardan kaynaklanan sistematik problemler Mahkeme'ye aynı nitelikte çok sayıda başvurunun yapılmasına neden olabilmektedir.⁹⁷ “Klon başvuru” olarak adlandırılan bu başvurular, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren sayıca artarak Mahkeme'nin iş yükünü ağırlaştırmış ve Sözleşme sisteminin verimliliğini tehdit eder konuma gelmiştir.⁹⁸ Bu gelişmeler, mevcut Sözleşme mekanizmasında bir dizi reformun gerçekleştirilmesini gerektirmiştir. Pilot dava uygulaması fikri, esasen Bakanlar Komitesi'nin denetim işlevini revize eden 14 No'lu Protokol'ün tasarısı sırasındaki görüşmelere dayanır. Mahkemenin içerisine girdiği reform sürecinin bir parçası olarak önce Değerlendirme Grubu tarafından önerilmiştir. Her ne kadar 14 No'lu Protokol içerisine dahil edilmese de Bakanlar Komitesi tarafından da desteklenerek zamanla pratikte gelişip şekillenmiştir.⁹⁹ Son olarak; Mahkeme, 21 Şubat 2011 tarihinde İçtüzüğü'ne pilot karar usulünü düzenleyen 61. maddeyi ekleyerek bu prosedüre ilişkin açık bir çerçeve çizmiştir.¹⁰⁰

Bakanlar Komitesi, sistemik bir sorunu ortaya koyan kararlarla ilgili olarak yayınladığı 12 Mayıs 2004 tarihli kararında Mahkeme'yi:

“özellikle bu durum çok sayıda başvuru yapılmasına neden olacaksa devletlere uygun çözüm bulma yolunda ve Bakanlar Komitesi'ne kararların uygulanmasını denetlemede yardımcı olmak amacıyla, sistemik bir sorun ve bu sorunun nedenleri olduğunu düşündüğü durumları tespit etmeye”

davet etmiştir.¹⁰¹

⁹⁷ Karaman, a.g.e., s. 418.

⁹⁸ *Broniowski v. Polonya [Büyük Daire]*, 31443/96, 22.06.2004, par. 193.

⁹⁹ Altıparmak, a.g.e., s. 65.

¹⁰⁰ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Bilgi Notu 2016, s. 1, bkz. http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

¹⁰¹ Bkz. Resolution Res (2004) 3 on judgments revealing an underlying systemic problem. Kararın Türkçe çevirisi için bkz. M. Semih Gemalmaz, *Ulusalüstü İnsan Hakları Usul Hukuku Mevzuatı 2. Kitap, Avrupa Konseyi Belgeleri ve AİHM Kuralları Şerhi*, Legal Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 799.

DH Rec (2004) 6 sayılı tavsiye kararında, Mahkeme'ye yapılan ve yapılabilecek olan başvuruların sayısının azaltılabilmesi için taraf devletlerin etkili bir iç hukuk yolu oluşturması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰² Bakanlar Komitesi'nin kararından yaklaşık bir ay sonra Mahkeme, *Broniowski v. Polonya* davasında tarihinde ilk kez pilot karar usulünü uygulanmıştır.

Broniowski davası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Polonya'nın SSCB ile yaptığı anlaşmayla doğu sınırının yeniden çizilmesinin ardından Bug Nehri'nin ötesindeki mülklerini terk etmek zorunda kalmış Polonyalı vatandaşların tazminat haklarına ilişkindir. Başvurucu *Broniowski*, hakkı olan tazmini elde edemediğinden şikayetle Mahkeme'ye başvurmuştur. Mahkeme, *Broniowski* davasında Polonya'nın iç hukuk düzeninde birçok kişinin malı üzerinde tasarruf yetkisini engelleyen yapısal bir kusur olduğunu belirlemiştir. Bu yapısal kusur, Polonya mevzuatı ve idari pratiğinin kötü işlemeden kaynaklanmış, 80.000 kişinin mülkiyet hakkını etkilemiş ve Mahkeme önünde bekleyen 167 benzer başvuruya da sebebiyet vermiştir.¹⁰³ Mahkeme, mülkiyet hakkını ihlal teşkil eden bu durumun tespit edilmesinden sonra ilk kez; ihlalin durdurulması, onarılması ve tekrarlanmaması için alınması gereken önlemlere hükmetmiştir.¹⁰⁴ Mahkeme kararına göre Polonya hükümeti problemden pek çok kişinin etkilendiğini göz önünde bulundurarak iç hukukunda gerekli yasal ve idari önlemleri almalıdır. Bireylerin mülkiyet hakkının gerekleri yerine getirilmeli veya buna alternatif olabilecek bir tazmin aracı oluşturulmalıdır. *Broniowski* yargılamasının ardından Polonya ulusal hukuk düzeninde, zarar gören kişilere mülklerinin asli değerinin %15'e kadarının ödenmesini öngören bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Parlamentodaki müzakereler sırasında bu tavan sınır %20'ye çıkarılmış ve kanunlaşmıştır. Söz konusu kanun 7 Ekim 2005'te yürürlüğe girmiştir.

Mahkeme eski başkanı Wildhaber, bir pilot dava prosedürünü meydana getiren bir dizi özellikten bahsetmektedir: (i) Büyük Daire, ilgili devletin egemenlik alanında bulunan bir grup bireyin Sözleşme'deki haklarını benzer şekilde ihlal eden problemi saptar. (ii) Bu sorun

¹⁰² Bkz. Recommendation Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies; Altıparmak, a.g.e., s. 66.

¹⁰³ *Broniowski v. Polonya*, 31443/96, 22.06.2004, par. 193.

¹⁰⁴ Octavian Ichim, *Just Satisfaction under the European Convention on Human Rights*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 213.

dolayısıyla, Strasbourg organları önüne çok sayıda başvuru gelmiştir veya getirilme ihtimali yüksektir. (iii) Mahkeme, sorunun çözülebilmesi için ilgili devlete alması gereken önlemler konusunda rehberlik eder. (iv) Gerekli önlemler, davalı devlet tarafından mevcut benzer başvuruları da kapsayacak ve benzer durumdaki bireylerin de yararlanabileceği şekilde işletilmelidir. (v) Aynı hususla ilgili mevcut diğer davalar bu süreçte Mahkeme tarafından ertelenir. (vi) Bir pilot davanın ardından iç hukukta etkili bir sonuç elde edilebilmesi için ihlale kaynak teşkil eden problemin doğası gereği genel önlemler alınması gerekir. (vii) Devlet belirlenen önlemleri alana dek ilgili davada adil tazmin talebini Mahkeme saklı tutabilir. (viii) Son olarak Avrupa Konseyi organları tüm bu süreçteki gelişmelerden haberdar edilir.¹⁰⁵

Hutten-Czapska v. Polonya kararında da belirtildiği üzere bir pilot davada şikayet konusu olan durum, yalnızca başvuru bireyi etkilemekle sınırlı değildir. Tam da bu nedenle, pilot davalarda potansiyel mağdurların da durumu göz önünde bulundurularak genel nitelikli önlemler alınması gerekir.¹⁰⁶ Pilot dava usulünde Mahkeme, bu noktada öğretici bir tavır takınır. Zira davalı devletin Sözleşme'ye aykırı hareket etmiş olduğunu tespit etmekle kalmaz; ayrıca haksızlığın ortadan kalkması adına atılması gereken adımlara işaret ederek, gerek davalı devlete gerekse diğer taraf devletlere dava konusu durumun ortadan kaldırılmasıyla ilgili yol gösterici bir beyanda bulunmuş olur.¹⁰⁷ Kararın ardından Polonya mevcut problemi düzeltmek için mevzuatını değiştirmiş ve bireylerin zararlarını makul şekilde tazmin etmiştir. Mahkeme, bu gelişmelerin ardından dava sürecini sonlandırmıştır.

¹⁰⁵ Luzius Wildhaber, Pilot Judgements in Cases of Structural or Systematic Problems on the National Level, R.Wolfrum ve U. Deutsch (Ed.), *The European Court of Human Rights Overwhelmed by Applications: Problems and Possible Solutions*, (69-75), Springer Berlin Heidelberg Publishing, Heidelberg 2009, s. 71; Odnny Mjöll Arnardottir / Antione Buyse (Ed.), *Shifting Centres of Gravity in Human Rights Protection: Rethinking relations between the ECHR, EU and national legal orders*, Routledge, New York 2016, s. 105.

¹⁰⁶ *Hutten-Czapska v. Polonya*, 35014/97, 19.06.2006, (2007) 45 E.H.R.R. 4, par. 238.

¹⁰⁷ Antoine Buyse, *The Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights: Possibilities and Challenges*, Nomiko Vima (Greek Law Journal), Cilt 57, Yıl 2009, s. 10.

Pilot dava uygulamasıyla giderilebileceği düşünülen ihlaller, ulusal hukuktaki bir yasanın veya idari uygulamanın Sözleşme'ye aykırılığına dayanabileceği gibi adli sistemdeki işleyişten de kaynaklanabilir. Örneğin *Burdov v. Rusya (no. 2)* kararı böyle bir karardır.¹⁰⁸ Başvurucu *Burdov*, 1986 yılında meydana gelen Çernobil patlamasının ardından bölgeye giden kurtarma ekibi çalışanlarından biridir. Radyoaktif maddeye maruz kalmasının bir sonucu olarak ulusal hukukta kendisine sosyal güvence ödemesi yapılmasına hükmedilmiştir. Ancak Rusya, mahkeme kararıyla hükmolunan miktarı *Burdov*'a ödememiştir. Mahkeme, Rusya'nın 2002'den beri çok sayıda davada hakkında hükmolunan borçları ödemediğinden dolayı Sözleşme'yi sistematik bir şekilde ihlal ettiği tespitinden hareketle söz konusu davada pilot dava usulünü uygulamıştır.¹⁰⁹ Kararın kesinleşmesinden itibaren en geç altı ay içinde, ulusal mahkeme kararlarının icra edilmemesi veya makul sürede icrasına başlanmamış olması dolayısıyla doğan zararları tazmin etmeye yarayacak etkili bir iç hukuk yolunun sağlanması gerektiğine hükmetmiştir. Mahkeme, bu şekilde ilk kez bir pilot kararda davalı devletin uygun tedbirleri alması için gereken süreye hükmetmiştir. *Olaru ve Xenides-Arestis* davalarında da bu uygulama takip edilmeye devam edilmiştir.¹¹⁰

İç hukukta adli sistemin kötü işlemesinin pilot dava ile sonuçlandığı bir diğer karar da *Ümmühan Kaplan v. Türkiye* kararıdır. 1965 yılında *Ümmühan Kaplan*'ın babası kadastro mahkemesine parsel tasnifine ilişkin bir dava açmıştır. Aradan 42 yıl geçmesine rağmen devam eden davaya babasının ölümü üzerine dahil olan *Kaplan*, yargılamanın makul sürede sonuçlandırılmaması ve iç hukuk yollarının yetersizliği şikayetiyle Mahkeme'ye başvuruda bulunmuştur. Bunun üzerine Mahkeme, incelemeleri sonucunda yargılama sürelerinin

¹⁰⁸ *Burdov v. Rusya*, 33509/04, 15.01.2009.

¹⁰⁹ Jonas Christoffersen / Mikael Rask Madsen (Ed.), *The European Court of Human Rights and Politics*, Oxford University Press, New York 2011, s. 222.

¹¹⁰ *Olaru ve diğerleri v. Moldova*, 476/07, 22539/05, 17911/08, 28.07.2009; *Xenides Arestis v. Türkiye*, 46347/99, 22.12.2005; Stuart Wallace, *Much Ado about Nothing?: the Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights*, *European Human Rights Law Review*, bkz. https://www.academia.edu/10550384/Much_ado_about_nothing_The_pilot_judgment_procedure_at_the_European_Court_of_Human_Rights (Erişim Tarihi: 30.06.2017), s. 77.

uzunluğunun Türkiye’de genel bir sistematik ihlal olduğuna kanaat getirmiştir. Mahkeme; Türkiye hükümetine, kararın kesinleşmesini takiben en geç bir yıl içinde Sözleşme’nin 6. maddesinin 1. fıkrası ve 13. madde bağlamındaki yargılama süresine ilişkin şikayetler hakkında uygun ve yeterli bir düzeltme sağlayabilecek etkili bir iç hukuk yolu oluşturma yükümlülüğü yüklemiştir. Söz konusu yükümlülüğün ayrıca Türkiye’de bireysel başvuru usulünün yürürlüğe girmesine kadar yapılacak başvurular ile o tarihte Mahkeme önünde derdest olan başvuruları da kapsayacağı belirtilmiştir.¹¹¹ Bahsedilen gelişmelerin ardından Türkiye, kabul ettiği “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne Yapılmış Olan Bazı Başvuruların Tazminat Ödenmek Suretiyle Çözümüne Dair Kanun” ile yargılamanın makul sürede yapılmamasından veya ulusal mahkeme kararlarının makul sürede icra edilmemesinden şikayet edenlere tazminat ödenmesi yoluna gitmiştir.¹¹² Mahkeme’ye aynı sistematik problem sebebiyle başvuruda bulunan bireyler Adalet Bakanlığı bünyesindeki İnsan Hakları Tazminat Komisyonu’na yönlendirilerek Mahkeme’nin önüne gelebilecek çok sayıdaki davaya iç hukukta çözüm sağlanmıştır.

Pilot dava uygulaması, ihlalden etkilenmiş bireylere uğradıkları zararların daha kısa zamanda tazmin edilmesini sağlar; yaygın insan hakları ihlallerine karşı devletleri sistematik bir çözüm sunmaya zorlar. Mahkeme; pilot dava uygulaması ile mevcut davada başvurucağın bireysel mağduriyetini gidermenin yanında, sorundan benzer şekilde etkilenen ya da gelecekte etkilenme olasılığı olan kitlelere anayasal adalet dağıtmayı amaçlamıştır.¹¹³ Bir pilot kararda; Mahkeme tarafından işaret edilen adımların davalı devlet tarafından uygulanması ile başvuru konusu

¹¹¹ *Ümmühan Kaplan v. Türkiye*, 24240/07, 20.03.2012, par. 75.

¹¹² Serkan Cengiz, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Temel Hak ve Özgürlükleri Koruma Standardı Açısından İki Yıllık Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Uygulamasının Değerlendirilmesi, Kamu Hukukçuları Platformu, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru, Türkiye Uygulamasının Almanya ve Strazburg Ekseninde Karşılaştırılması, Hazırlayanlar: Ece GÖZTEPE / Mustafa Mert ALPBAZ, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 183; Zeki Yıldırım, 6384 Sayılı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Yapılmış Bazı Başvuruların Tazminat Ödenmek Suretiyle Çözümüne Dair Kanun: İnsan Hakları İhlallerinin Çözümüne Dair Farklı Bir Yaklaşım, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 17, Sayı 1-2, Yıl 2013, s. 1739.

¹¹³ Steven Greer, What’s Wrong with European Convention on Human Rights?, Human Rights Quarterly, Cilt 30, Sayı 680, Yıl 2008, s. 697.

ihlalden güncel olarak etkilenen bireylerin durumu çözüme kavuşturulurken, aynı zamanda potansiyel mağduriyetlerin de önüne geçilmiş olur. Bunun sebebi; pilot kararın, yargılamaya konu olan ihlale sebep olan yapısal problemi tespit etmesi ve ihlalin giderilmesi için atılması gereken adımlara işaret etmesidir. Mahkeme'nin davalı devlete getirdiği spesifik onarım yükümlülüklerinin yerine getirilmesi, devletin iç hukuk düzeninin Sözleşme'ye uygun hale getirilmesine yardımcı olur. Bu şekilde pilot dava usulü ile taraf devletlere kendi insan hakları standartlarını yükseltmesi için fırsat sunulmuş olur. Zira insan hakları korumasının en etkili yolu ulusal düzeyde çözüm sağlamaktır.¹¹⁴ Bireylerin karşılaştıkları ihlalin ulusal düzeyde çözülmesi Strasbourg organlarının iş yükünü de azaltır.¹¹⁵ Nitekim pratik de bugüne dek pilot dava usulünün hem taraf devletler hem de Strasbourg organları açısından faydalı bir uygulama olduğunu göstermektedir.

V. SONUÇ

İnsan haklarının uluslararası düzeyde korunmasını amaçlayan belgelerin başarılı olabilmesi için onarım yükümlülüğü hayati önem arz etmektedir. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi mekanizmasında onarım, taraf devletin Sözleşme'den kaynaklanan uluslararası nitelikte bir sorumluluğudur. Devletin, yetki alanı dahilinde bulunan bireylere sağlamayı garanti ettiği bir hakka zarar verdiğinin Mahkeme kanalıyla belirlenmesi halinde bu sorumluluk rejimi yürürlüğe girecektir. Sözleşme'ye taraf devletlerin Sözleşme'ye aykırı fiile son verme, meydana gelen ihlalin sonuçlarını giderme ve benzer durumların tekrarlanmasını engelleme yükümlülükleri bugün yerleşik olarak Sözleşme sisteminde mevcut olan temel bir genel hukuk anlayışının sonucudur.

Onarım yükümlülüğü, ihlalin varlığını sabit kılan Mahkeme kararının icra edilmesiyle yerine getirilir. Mahkeme'nin verdiği kararların

¹¹⁴ Mehmet Yavuz, The Pilot Judgement Prosedure: A Breakthrough to Overcome the Workload of European Court of Human Rights?, Human Rights Review, Sayı 10, Yıl 5, s. 104.

¹¹⁵ Laurence R. Helfer, Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime, The European Journal of International Law, Cilt 19, Sayı 1, Yıl 2008, s. 149.

taraf devletler tarafından etkin bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Mahkeme'nin infazla ilgili bazı yönlendirmelerde bulunması mümkünse de; taraf devlet, kararın gerekçesine göre kararın infazı için alması gereken önlemleri kendisi takdir eder. Bu, kesinleşmiş Mahkeme kararlarının beyan edici niteliğinin bir neticesidir. Duruma göre bireysel nitelikteki bir önlem ihlalin onarılması için yeterli olabileceken; bazı hallerde mevzuatın değiştirilmesi, yerel hukukta hakim olan içtihadın değiştirilmesi gibi genel önlemlerin alınması da gerekebilir. Bu bakımdan, Sözleşme sisteminin zaman içerisinde ihlalin niteliğine göre farklı onarım yöntem ve mekanizmaları geliştirdiği gözlemlenmektedir.

Meydana gelen zararın etkisinin kişinin şahsıyla sınırlı kaldığı hallerde; mağdurun durumunu *restitutio in integrum*a döndürmek, mümkün değilse buna en yakın hale getirmek ile ihlalin sonlanacağından bahsedilebiliyorsa bireysel önlemlerin alınması yeterli olacaktır. Bakanlar Komitesi'nin kararların infazının denetimine ilişkin olarak yayınladığı belgelerde; somut olayın özelliğine göre bireysel önlemlerin başta adil tazmin ve yargılamanın yenilenmesi olmak üzere af, adli sicil kaydının düzeltilmesi gibi pek çok şekilde belirlenebildiği görülür. Mağdurun uğradığı zarar; iç hukukta kendisine uygulanmış olan bir yerel mevzuat hükmünden veya içtihattan kaynaklanıyorsa, benzer bir mağduriyete başka kişilerin de uğramaması adına genel önlemlerin alınmasının gerekliliği gündeme gelir.

Mahkeme, zamanla ağırlaşan iş yüküne karşılık ihlallerin onarılması hususunda yeni bir yaklaşım geliştirmek durumunda kalmıştır. Pilot karar uygulaması bu yaklaşımın sonucu olarak 2004 yılında ortaya çıkmıştır ve o zamandan beri sistem içerisinde yaygın olarak uygulanmaktadır. Mahkeme, önüne gelen çok sayıda davadaki benzer sistematik ya da yapısal sorunu belirlemek için pilot karar yöntemini kullanır. Yerel hukuktaki yapısal bir sorunun mevcudiyetini sabit kıldığı hallerde, infaz için atılması gereken adımları bir liste halinde belirleyen ve uygulama için bir zaman takvimi çıkaran pilot kararlara hükmeder. Pilot karar yöntemiyle, taraf devletten iç hukuk düzenindeki şikayete yol açan yapısal bozukluğun gidermesi beklenir ve bu hususta devlete spesifik onarım yükümlülükleri getirilir. Devlet, sistematik soruna ilişkin pilot kararı talimatlara uygun şekilde uyguladığında diğer davalar Mahkeme tarafından incelenmeyerek iç hukuka geri gönderilir.¹¹⁶ Bu

¹¹⁶ Başak Çalı / Nicola Bruch, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Uygulanmasının İzlenmesi; Sivil Toplum Kuruluşları İçin Bir El Kitabı,

şekilde hem benzer ihlallerin onarımının sağlanması hem de ulusal hukuk düzenlerinin Sözleşme'ye uygun hale getirilerek potansiyel mağduriyetlerin engellenmesi ve iş yükünün hafifletilmesi amaçlanır. Bu nedenle Mahkeme'nin pilot karar uygulaması, insan hakları ihlallerinin tamir edilmesi açısından önemli bir işleve sahiptir.

Sözleşme mekanizmasında onarım; sadece ihlalin zarar verdiği bireyin kişisel durumunu düzeltmekle kalmaz, aynı zamanda mevcut insan hakları sisteminin gelişimini ve devamlılığını sağlar.¹¹⁷ Uluslararası insan hakları hukukunun etkinliği ve sistemin daha etkili bir hale getirilmesi, devletlerin tamir yükümlülüğü hususunda sahip olmaları beklenen kolektif bilince bağlıdır. Bu çalışma, Sözleşme sistemi içerisinde geliştirilen onarım yöntemlerini ayrıntılı olarak incelemekte ve devletlerin insan hakları ihlallerini onarım ödevini etkin olarak yerine getirmesi durumunda Sözleşme sisteminin amaçladığı insan haklarını koruma idealinin önemli bir derecede gerçekleştirilmiş olacağı sonucuna varmaktadır. Sözleşme mekanizması, ancak yargı kararlarının uygulanması ve benzer ihlallerin bir daha gerçekleşmemesi için gereken önlemlerin alınması konusunda titizlik gösterilmesi ile etkin bir hal alacaktır.

bkz. https://ecthrproject.files.wordpress.com/2012/01/ngo_tr.pdf (Erişim Tarihi: 31.03.2017), s. 7.

¹¹⁷ Mera Martinot ve Diğerleri, The competence of the European Court of Human Rights to Order Restitutio in Integrum and Specific Orders as Remedial Measures in The Case 46221/99, Amsterdam Law Clinic, bkz. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=A6170130ECD8E988B5D46E8B8FEA664B?doi=10.1.1.467.6631&rep=rep1&type=pdf> (Erişim Tarihi: 03.02.2017), s. 19.

KAYNAKÇA

- AGO, Roberto: Second report on State responsibility, the Yearbook of the International Law Commission vol. II, New York 1970.
- AKAY, Seda: Etkili Bir İnsan Hakları Mekanizması İçin AİHS Sisteminde Hükümlerin İcrasının Denetimi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 16, Yıl: 2009, s. 117-134.
- ALTIPARMAK, Kerem (hızl.): 50. Yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Başarı mı Hayal Kırıklığı mı?, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2009.
- ARNADOTTIR, Odny Mjöll / BUYSE, Antione (Ed.): Shifting Centres of Gravity in Human Rights Protection: Rethinking relations between the ECHR, EU and national legal orders, Routledge, New York 2016.
- AYBAY, Rona: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Konusunda Bazı Genel Gözlemler ve 14. Protokol, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 88, Yıl: 2010, s. 225-260.
- BARKHUYSEN, Tom / EMMERIK, Michiel L. Van: A Comparative View on the Execution of Judgements of European Court of Human Rights, Theodora Christou ve Juan Pablo Raymond (Ed.), European Court of Human Rights, Remedies and Execution of Judgments içinde, British Institute of International and Comparative Law, Londra 2003, s. 1-23.
- BIÇAK, Vahit: Uluslararası İnsan Hakları Normlarını Yorum Organı Olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Kararlarının Türk Hukukunun Gelişimine Katkısı, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt: 17, Yıl: 2000, s. 87-114.
- BİLGİN, Fehmi Kerem: Uluslararası hukukta Restitutio in İntegrum İlkesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2014.
- BUYSE, Antoine: Lost and Regained?: Restitution as a Remedy for Human Rights Violations in the Context of International Law, Heidelberg Journal of International Law. Vol: 68, Yr: 2008, s. 129-153.

BUYSE, Antoine: The Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights: Possibilities and Challenges, *Nomiko Vima* (Greek Law Journal). Vol: 57, Nov. 2009, s. 1890-1902.

CENGİZ, Serkan: AIHM Kararlarının İç Hukuka Etkisi, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 79, Yıl: 2008, s. 334-350.

CENGİZ, Serkan: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında: Tazminat Kavramı, *İzmir Barosu Dergisi*, Nisan 2002, bkz. http://serkancengiz.av.tr/fileadmin/articles/Avrupa__C2802C.pdf (Erişim Tarihi: 03.02.2017).

CENGİZ, Serkan: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Temel Hak ve Özgürlükleri Koruma Standardı Açısından İki Yıllık Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Uygulamasının Değerlendirilmesi, *Kamu Hukukçuları Platformu, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru, Türkiye Uygulamasının Almanya ve Strazburg Ekseninde Karşılaştırılması, Hazırlayanlar: Ece GÖZTEPE / Mustafa Mert ALPBAZ, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 174 - 238.*

CHRISTOFFERSEN, Jonas / MADSEN, Mikael Rask (Ed.): *The European Court of Human Rights and Politics*, Oxford University Press, New York 2011.

ÇALI, Başak / BRUCH, Nicola: *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Uygulanmasının İzlenmesi; Sivil Toplum Kuruluşları İçin Bir El Kitabı*, https://ecthrproject.files.wordpress.com/2012/01/ngo_tr.pdf (Erişim Tarihi: 27.07.2017).

ÇAVUŞOĞLU, Naz: *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi: Kararların Uygulanması Türkiye Kararları 1995-Haziran 2003 Tazminat Tutarları*, Su Yayınevi, İstanbul 2003.

DOĞRU, Osman: *İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarının İç Hukuklara Etkileri*, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt: 17, Yıl: 2000, s. 194-225.

DOĞRU, Osman / NALBANT, Atilla: *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar 2. Cilt (İHAS 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 Ek Protokol 1-1, 1-2, 1-3 maddeler)*, T.C. Yargıtay Başkanlığı, Ankara 2013.

DONALD, Alice / LEACH, Philip: *Parliaments and The European Court of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2016.

- DÖNER, Ayhan / KÖKÜSARI, İsmail: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Anayasa Mahkemesi Kararları Bakımından Yargılamanın Yenilenmesi Nedeni Olup Olmayacağı Sorunu, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Yıl: 2008.
- ER, Cüneyt: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1. Maddesi: İnsan Haklarına Saygı Yükümlülüğü ve Sözleşme'nin Uygulanması, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 53, Yıl: 2004, s. 45-62.
- ERDEM, Mustafa Ruhan / KORKMAZ, Ömer: Yargılamanın Yenilenmesi Nedeni Olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin İhlali, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, Yıl: 2003, s. 182-212.
- EREN, Abdurrahman: Türkiye'de İnsan Haklarının Korunması; Uluslararası Koruma Mekanizması ve Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Rol, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- ERGÜL, Ergin: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Uygulaması, Yargı Yayınevi, Ankara 2003.
- FORST, Déborah: The Execution of Judgments of the European Court of Human Rights - Limits and Ways Ahead, Vienna Journal on International Constitutional Law, Vol: 7, Yr: 2013, s. 1-51.
- FREEMAN, Michael: A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of Children: Article 3 Best Interests of the Child, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2007.
- GEHLER, Michael / BISCHOF, Günter / KÜHNHARDT, Ludger / STEININGER, Rolf (Ed.): Towards a European Constitution: A Historical and Political Comparison with the United States, Boehlau Verlag, Köln 2005.
- GEMALMAZ, M. Semih: İnsan Hakları Usul Hukukunun Genel Teorisine Giriş, 4. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2003.
- GEMALMAZ, M. Semih: Ulusalüstü İnsan Hakları Usul Hukuku Mevzuatı 2. Kitap, Avrupa Konseyi Belgeleri ve AİHM Kuralları Şerhi, Legal Yayıncılık, İstanbul 2006.
- GÖKSU, Hasan Tuna: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarında Adil Tazmin, HUKAB Dergi http://www.hukabdergi.com/p2752/#_ftn1 (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

- GÖLCÜKLÜ, A. Feyyaz / GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi, 3. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2002.
- GÖZLER, Kemal: Res Iudicata'nın Türkçesi Üzerine, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 56, Sayı: 2, Yıl: 2007, s. 45-61.
- GÖZLÜGÖL, Said Vakkas: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuz Etkisi, 2. Bası, Yetkin Yayıncılık, Ankara 2002.
- GREER, Steven: What's Wrong with European Convention on Human Rights?, Human Rights Quarterly, Vol: 30, Nu: 680, Yr: 2008, s. 680-702.
- GREER, Steven: The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects, 4. Bası, Cambridge Yayınları, Bristol 2006.
- HAECK, Yves / BREMS, Eva (Ed.): Human Rights and Civil Liberties in the 21st Century, Springer Science and Business Media, Dordrecht 2014.
- HELPER, Laurence R: Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime, The European Journal of International Law, Vol: 19 Nu: 1, Yr: 2008, s. 125-159.
- ICHIM, Octavian: Just Satisfaction under the European Convention on Human Rights, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- KARAMAN, Ebru: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Kararlarının Yerine Getirilmemesinden Doğan Sorumluluk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: 72, Sayı: 1, Yıl: 2014, s. 411-434.
- KILINÇ, Ümit: Teknik Araçlarla Yapılan Gizli İzlemelerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Uygunluğu Sorunu, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı: 9, Yıl: 3, s. 1-32.
- KURU, Baki: Medeni Usul Hukuku, 19. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 2008.
- KÜZECİ, Deniz / KILIÇ, Abbas: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Uygulamasında Tazminat, Ankara Barosu Hukuk Gündemi Dergisi, Sayı: 4, Yıl: 2006, s. 86-90.

- LAMBERT-ABDELGAWAD, Elisabeth: AİHM Kararlarının İnfazı, İnan Sevinç (çev.), Kapasite Geliştirme Derneği (İnsan Hakları Ortak Platformu için), Ankara 2012.
- MARTINOT, Mera / SIEGFRIED, Martina / SNOEIJER, Jacco: The competence of the European Court of Human Rights to Order Restitutio in Integrum and Specific Orders as Remedial Measures in The Case 46221/99, Amsterdam Law Clinic, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=A6170130ECD8E988B5D46E8B8FEA664B?doi=10.1.1.467.6631&rep=rep1&type=pdf> (Erişim Tarihi: 30.06.2017).
- MEMİŞ, Emin: İnsan Hakları Avrupa Standardı ve İç Hukuk Etkileşim Analizleri, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt: 17, Yıl: 2000, s. 130-172.
- MILLER, Russel A. / ZUMBANSEN, Peer C. (Ed.): Comparative Law as Transnational Law: A Decade of the German Law Journal, Oxford University Press, Oxford 2012.
- NAL, Sabahattin: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 13, Yıl: 2010, s. 253-274.
- PİRİM, Ceren Zeynep: Uluslararası Sorumluluk Hukukunda Devletlerin Ağırlaştırılmış Sorumluluğu: Kuramsal Bir Değerlendirme, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, Yıl: 32, Sayı: 2, s. 147-182.
- RANDELZHOFFER, Albrecht / TOMUSCHAT, Christian (Ed.): State Responsibility and The Individual: Reparation in Instances of Grave Violations of Human Rights, Kluwer Law International, Lahey 1999.
- SANIVAR, Ramadan: İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 6. Maddesi Çerçevesinde Adil Yargılanma Hakkı Ve Sanığa Tanınan Temel Haklar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Gazimağusa 2012.
- SHELTON, Dinah: Remedies in International Human Rights Law, 3. Bası, Oxford University Press, Oxford 2015.
- SUTTON, Ingrid Nifosi: The Power of The European Court of Human Rights to Order Specific Non-Monetary Relief: A Critical

Appraisal from a Right to Health Perspective, Harvard Human Rights Journal, Vol: 23, Yr: 2010, s. 51-74.

ÜLGEN, Celal: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuru Yöntemi, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2006.

ÜNAL, Şeref: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk İç Hukukuna Etkileri, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt: 17, Yıl: 2000, s. 63-85.

VAN BOVEN, Theo: Reparations: A Requirement of Justice, https://www.researchgate.net/publication/265043940_REPARATIONS_A_REQUIREMENT_OF_JUSTICE (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

WALLACE, Stuart: Much Ado about Nothing?: the Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights, European Human Rights Law Review, https://www.academia.edu/10550384/Much_ado_about_nothing_The_pilot_judgment_procedure_at_the_European_Court_of_Human_Rights (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

WILDHABER, Luzius: Pilot Judgements in Cases of Structural or Systematic Problems on the National Level”, R. Wolfrum ve U. Deutsch (Ed.): The European Court of Human Rights Overwhelmed by Applications: Problems and Possible Solutions içinde, Springer Berlin Heidelberg Publishing, Heidelberg 2009.

WRIGHT, Jane: Tort Law and Human Rights: The Impact of the ECHR on English Law, Hart Publishing, Oxford-Oregon 2001.

YAVUZ, Mehmet: The Pilot Judgement Prosedure: A Breakthrough to Overcome the Workload of European Court of Human Rights?, Human Rights Review, Yıl: 5, Sayı: 10, s. 87-107.

YILDIRIM, Kadir: Sözleşmenin ve Divan Kararlarının Uygulanma Niteliği, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt: 17, Yıl: 2000, s. 295-325.

YILDIRIM, Turan / YASİN, Melikşah / KAMAN, Nur / ÖZDEMİR, H. Eyüp / ÜSTÜN, Gül / OKAY TEKİNSOY, Özge: İdare Hukuku, 5. Bası, XII Levha Yayınları, İstanbul 2013.

YILDIRIM, Zeki: 6384 Sayılı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Yapılmış Bazı Başvuruların Tazminat Ödenmek Suretiyle Çözümüne Dair Kanun: İnsan Hakları İhlallerinin Çözümüne

İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Sisteminde İhlallerin Onarılması

Dair Farklı Bir Yaklaşım, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1-2, Yıl: 2013, s. 1725-1756.

RAPORLAR – BELGELER

2001 International Law Commission Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries.

Adalet Bakanlığı: Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü: [http:// www.uhdigm.adalet.gov.tr/](http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/) (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

Council of Europe Committee of Ministers, Recommendation Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member States on the improvement of domestic remedies, Strasbourg 2004.

Council of Europe Parliamentary Assembly, Impact of the European Convention on Human Rights in States Parties: selected examples, Strasbourg 2016.

Council of Europe, Human Rights Information Bulletin No. 50, “The European Convention on Human Rights at 50”, Strasbourg 2000.

Council of Europe, Human Rights Information Bulletin No. 73, “First Annual Report (2007) on Supervision of Execution of Judgements”, Strasbourg 2008.

Council of Europe, Proceedings of the Seminar: Ten Years of The “New” European Court of Human Rights 1998-2008 Situation and Outlook, Strasbourg 2008.

Council of Europe, Recommendation No. R (2000) 2 of the Committee of Ministers to member states on the re-examination or reopening of certain cases at domestic level following judgments of the European Court of Human Rights (Adopted by the Committee of Ministers at the 694th meeting of the Ministers’ Deputies), Strasbourg 2000.

Council of Europe: <http://www.coe.int/> (Erişim Tarihi: 22.10.2017).

European Court of Human Rights - HUDOC: <http://hudoc.echr.coe.int/> (Erişim Tarihi: 22.10.2017).

European Court of Human Rights Interlaken Declaration: High Level Conference on the Future of the ECtHR, Strasbourg 2010.

European Court of Human Rights, European Court of Human Rights Information Note on Pilot Judgments 2016, Strasbourg 2006.

İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Sisteminde İhlallerin Onarılması

European Court of Human Rights, Interlaken Follow-up: Principle of Subsidiarity, Note by Jurisconsult, Strasbourg 2010.

European Court of Human Rights: <http://www.echr.coe.int/> (Erişim Tarihi: 30.06.2017).

International Law Commission Articles of Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries.

International Law Commission: <http://legal.un.org/ilc/>

Parliamentary Assembly: <http://www.assembly.coe.int/nw/Home-EN.asp> (Erişim Tarihi: 22.10.2017).

Proceedings of the Seminar: Ten Years of The “New” European Court of Human Rights 1998-2008 Situation and Outlook, Strasbourg 2008.

Resolution Res (2004) 3 on judgments revealing an underlying systemic problem, Strasbourg 2004.

Rules of Court, Practice Directions; Just Satisfaction Claims, Strasbourg 2015.

Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgments and of the terms of friendly settlements (Adopted by the Committee of Ministers at the 964th meeting of the Ministers' Deputies), Strasbourg 2006.

Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgments and of the terms of friendly settlements (adopted by the Committee of Ministers on 10 May 2006 at the 964th meeting of the Ministers' Deputies and amended on 18 January 2017 at the 1275th meeting of the Ministers' Deputies).

Steering Committee Of Human Rights, Reforming the European Convention on Human Rights: A Work In Progress, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2009.